

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Uwarunkowania rozwoju rolnictwa w województwie śląskim

Author: Edward Duś

Citation style: Duś Edward. (2008). Uwarunkowania rozwoju rolnictwa w województwie śląskim. "Acta Geographica Silesiana" ([T.] 3 (2008), s. 19-26).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Edward Duś

Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec

UWARUNKOWANIA ROZWOJU ROLNICTWA W WOJEWÓDZTWIE ŚLĄSKIM

Дуś Э. **Условия развития сельского хозяйства на территории Силезского воеводства.** В статье представлены природные, общественные и экономические условия развития сельского хозяйства. Воздействие комплекса данных факторов вызвало возникновение большой пространственной дифференциации на территории Силезского воеводства. Выделены 5 групп гмин с разными условиями развития сельского хозяйства (рис. 1). Благоприятные условия имеются на территории 43,0% сельскохозяйственных угодий. Комплекс неблагоприятных условий встречается на 20,3% угодий, тогда как крайне неблагоприятных – на 17,0%. Это проблемные территории сельского хозяйства с неблагоприятными природными условиями, с доминанцией в аграрной структуре небольших хозяйств, в пределах которых производство резко ограничено.

Duś E. **Agriculture development conditions in the Silesian Voivodeship.** This paper presents environmental, social and economical conditions for agriculture development. Interaction of these factors made a big spatial variety in Silesian Voivodeship. Carried classification allowed to select 5 groups of communities on account of conditions for agriculture development (fig. 1). Favourable conditions are on 43% area of agrarian uses. Unprofitable group of conditions contains 20,3% and very unprofitable 17,0% of agrarian uses area. These are the problematic agriculture areas about the unprofitable environmental conditions, with the predomination of small farms of agrarian structure on which the production was seriously limited.

Zarys treści

Представлено przyrodnicze, społeczne oraz ekonomiczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa. Oddziaływanie zespołu tych czynników spowodowało powstanie dużego zróżnicowania przestrzennego w województwie śląskim. Przeprowadzona klasyfikacja pozwoliła na wydzielenie 5 grup gmin ze względu na warunki dla rozwoju rolnictwa (rys. 1). Korzystne warunki występują na obszarze 43,0% gruntów rolnych. Niekorzystny zespół uwarunkowań obejmuje 20,3%, a (skrajnie) bardzo niekorzystny – 17,0% powierzchni użytków rolnych. Są to obszary problemowe rolnictwa o niekorzystnych warunkach przyrodniczych, z dominacją małych gospodarstw w strukturze agrarnej, na których produkcja została bardzo ograniczona.

zy wykorzystano głównie opublikowane wyniki Narodowego Spisu Powszechnego i Powszechnego Spisu Rolnego z 2002 roku.

Region śląski charakteryzuje duże zróżnicowanie warunków dla rozwoju rolnictwa. Oprócz dużej zmienności przyrodniczej, przyczyną są uwarunkowania historyczne i związane z tym odmienne tradycje rozwoju społecznego i gospodarczego. Należy podkreślić, że jest to jedyny obszar w Polsce, gdzie łączyły się granice trzech państw zaborczych o zróżnicowanym poziomie rozwoju ekonomicznego i odmiennej sytuacji demograficznej na wsi. Obecnie struktura przestrzenna rolnictwa reprezentuje mozaikowy układ zjawisk i złożonych procesów oraz wzajemnych powiązań społeczno-ekonomicznych, wynikających z rozwoju przemysłu i urbanizacji.

WPROWADZENIE

Uwarunkowania rozwojowe rolnictwa można podzielić na zewnętrzne i wewnętrzne. Przedmiotem analizy będzie charakterystyka czynników wewnętrznych wynikających z istniejących warunków przyrodniczych oraz wybranych składników sytuacji społecznej i ekonomicznej. Opracowanie zawiera diagnozę stanu rolnictwa, w którym zwrócono główną uwagę na ograniczenia rozwojowe w układzie przestrzennym. Do anali-

WARUNKI PRZYRODNICZE

W przeszłości warunki przyrodnicze determinowały rozwój rolnictwa, poprzez znaczący wpływ na kształtowanie się pozostałych składników procesu produkcyjnego. Zewnętrznym tego wyrazem była struktura użytkowania ziemi i zasiewów, a także intensywność oraz kierunki produkcji rolnej. Wynikające z warunków przyrodniczych przestrzenne zróżnicowanie produktywno-

ści ziemi w największym stopniu wpływało na powstanie i utrwalenie odmiennych form organizacyjnych gospodarstw oraz struktury rolnictwa w poszczególnych częściach regionu. Występujący w przeszłości duży przyrost liczby ludności i związany z tym popyt na produkty rolne stworzył szerokie możliwości rozwoju rolnictwa nie tylko w rejonach o najkorzystniejszych warunkach glebowych, ale także tam gdzie były one mniej sprzyjające.

Badany obszar charakteryzuje się występowaniem bardzo dużej różnorodności naturalnych warunków dla rozwoju rolnictwa. Wynika to ze znacznej zmienności poszczególnych elementów środowiska geograficznego, a zwłaszcza gleb i rzeźby. Duża różnorodność skał stanowi główny czynnik kształtujący procesy tworzenia się określonych typów genetycznych i rodzajów gleb. Na obszarze województwa śląskiego występuje wyraźna mozaika cech fizycznych, chemicznych, uwilgotnienia oraz zasobności gleb w składniki pokarmowe. Rzutuje to bezpośrednio na przydatność rolniczą gleb, a pośrednio na strukturę, wielkość i jakość produkcji rolnej.

Analizując strukturę użytków rolnych według klas bonitacyjnych należy stwierdzić, że na obszarze województwa śląskiego przeważają gleby średniej jakości należące od IV klasy bonitacyjnej, które zajmują 42,3% powierzchni użytków rolnych (tab. 1). W przypadku gruntów ornych istnieją wyrównane proporcje pomiędzy 19,6% udziałem lepszych gleb klasy IVa oraz nieco słabszych (22,4%) – IVb klasy bonitacyjnej. Znaczący udział w strukturze jakościowej gleb zajmują gleby słabe V klasy i bardzo słabe VI klasy bonitacyjnej, z których znaczna część jest wyłączona z produkcji rolnej. Tylko niecałe 20% powierzchni użytków rolnych zajmują gleby bardzo dobre i dobre zaliczone do I–III klas bonitacyjnych. Lepsze pod względem produkcyjnym są grunty orne, których udział w najlepszych klasach wynosi 19,6% wobec 15,1% użytków zielonych. W układzie przestrzennym najmniej korzystne warunki do produkcji rolnej występują w powiatach położonych w północnej części województwa oraz na południu w powiecie żywieckim, gdzie ponad połowę zajmują gleby słabe i bardzo słabe.

STRUKTURA OBSZAROWA GOSPODARSTW ROLNYCH

Bardzo ważnym elementem uwarunkowań rozwojowych rolnictwa jest zespół czynników o charakterze społecznym. Przebieg granic państwo-

wych pomiędzy trzema zaborami wyznaczył widoczne do dzisiaj różnice w krajobrazie kulturowym obszarów wiejskich, gdyż odmiennie kształtowały się procesy agrarne związane z reformami uwłaszczeniowymi w XIX wieku (KAŃTOCH, SZNURA, ZARZYCKI, 1962; SŁODOWA-HELPA, 1993). W zaborze pruskim tworzone duże gospodarstwa rolne (junkierskie), które w procesie ewolucji i postępu technicznego eliminowały znaczną część ludności wiejskiej ze stanu posiadania ziemi i działalności rolniczej. W zaborze rosyjskim reformy przeprowadzane w warunkach niedostatku ziemi oraz ograniczonych możliwości migracji, co powodowało podziały rodzinne oraz rozdrobnienie i szachownicę gruntów. Podobna sytuacja istniała w zaborze austriackim, gdzie nie przeprowadzono większych reform i regulacji gruntów. Na obszarze obecnego województwa śląskiego postępowało wówczas wyraźne różnicowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Pojawily się procesy rozpraszania osadnictwa wiejskiego, uzasadnione korzyściami ekonomicznymi wynikającymi z położenia zagrod w pobliżu arealu rolnego.

Ukształtowane w przeszłości struktury agrarne były modyfikowane podobnym przebiegiem procesów gospodarczych w okresie po II wojnie światowej, kiedy to coraz większa część gospodarstw była nastawiona na przetrwanie i nie powiększała arealu oraz nie unowocześniała swoich warsztatów pracy i sposobów gospodarowania. Odmiennie położenie poszczególnych części regionu względem głównych ośrodków powojennego rozwoju gospodarczego, tworzyło różne tendencje przemian i duże zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa. Wpływa to na obecny charakter rolnictwa, rozpatrywany w kategoriach możliwości lub zagrożeń rozwojowych.

Region śląski odznacza się małym stopniem koncentracji ziemi w rolnictwie, chociaż w ostatnich latach przeważała tendencja do tworzenia spolaryzowanego układu struktury agrarnej. Wyższy przyrost powierzchni odnotowano w grupie działek rolniczych poniżej 1 ha powierzchni oraz – najbardziej znaczący – wśród największych gospodarstw (DUŚ, 1999). Jest to tendencja bardzo pożądana i konieczna, bez jednoczesnego w takich sytuacjach pojawienia się negatywnych skutków społecznych związanych z uwalnianiem zbędnych w rolnictwie zasobów ludzkich. Istniejący duży regionalny rynek pracy, mimo swoich ułomności oraz utrzymujących się napięć, jest w stanie ograniczyć negatywne zjawiska społeczne. Dotyczy to zwłaszcza terenów o rozwiniętych już funkcjach pozarolniczych.

Tabela 1. Użytki rolne według jakości klas bonitacyjnych i powiatów województwa śląskiego
Table 1. Agrarian uses according to valuation classes and Silesian Voivodeship districts

Powiaty	Dobre (klasy I–III)		Średnie (klasa IV)		Słabe (klasy V–VI)		Razem	
	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%	tys. ha	%
Będziński	2,4	10,9	11,8	53,4	7,9	35,7	22,1	100,0
Bielski ¹	7,5	28,8	14,3	55,0	4,2	16,2	26,0	100,0
Bieruńsko-lędzki	0,9	10,8	3,4	41,0	4,0	48,2	8,3	100,0
Cieszyński	11,8	31,9	15,7	42,4	9,5	25,7	37,0	100,0
Częstochowski ¹	12,9	11,2	44,6	38,7	57,7	50,1	115,2	100,0
Gliwicki	7,2	19,3	20,2	54,0	10,0	26,7	37,4	100,0
Kłobucki	1,2	2,0	24,8	41,7	33,5	56,3	59,5	100,0
Lubliniecki	6,6	18,1	15,6	42,7	14,3	39,2	36,5	100,0
Mikołowski	1,2	11,2	4,8	44,9	4,7	43,9	10,7	100,0
Myszkowski	2,5	8,0	13,3	42,6	15,4	49,4	31,2	100,0
Pszczynski	10,8	47,2	9,3	40,6	2,8	12,2	22,9	100,0
Raciborski	26,1	77,7	4,5	13,4	3,0	8,9	33,6	100,0
Rybnicki ²	3,2	13,7	12,6	54,1	7,5	32,2	23,3	100,0
Tarnogórski	4,5	18,5	10,5	43,2	9,3	38,3	24,3	100,0
Wodzisławski ³	7,9	31,9	13,5	54,4	3,4	13,7	24,8	100,0
Zawierciański	6,3	10,7	21,7	36,8	30,9	52,5	58,9	100,0
Żywiecki	2,5	5,9	17,2	40,5	22,8	53,6	42,5	100,0
Powiaty konurbacji katowickiej	6,2	15,9	18,7	47,9	14,1	36,2	39,0	100,0
Ogółem	121,7	18,6	276,5	42,3	255,0	39,1	653,2	100,0

¹ – z powiatem grodzkim, ² – z powiatami grodzkimi Rybnik i Żory, ³ – z powiatem grodzkim Jastrzębie Zdrój
Źródło: Obliczenia na podstawie danych zawartych w opracowaniach L. Langhamera (1982, 1988, 1990)

Niekorzystny z punktu widzenia dalszego rozwoju rolnictwa jest wysoki udział użytków rolnych w posiadaniu działek do 1 ha oraz indywidualnych gospodarstw rolnych w klasie obszarowej 1–5 ha powierzchni (tab. 2). Sprzyja to tworzeniu układów osadniczych o mało zwartej zabudowie lub form rozproszonych, degradujących rolniczą przestrzeń produkcyjną. Wprowadza chaos funkcjonalno-przestrzenny, zwiększając ogólne koszty rozwoju i ogranicza możliwości rolnictwa w zakresie organizacji efektywnego procesu produkcyjnego. Ten duży areal (36,6%) jest wykorzystywany rolniczo w ograniczonym i w coraz mniejszym zakresie.

Tabela 2. Struktura gospodarstw rolnych według grup obszarowych użytków rolnych w województwie śląskim (2002 rok)
Table 2. Agrarian farms structure according to size groups of agrarian uses in Silesian Voivodeship in year 2002

Grupy obszarowe użytków rolnych (ha)	Gospodarstwa		Powierzchnia użytków rolnych	
	tys.	%	ha	%
poniżej 1	142,2	56,1	54,6	10,3
1 – 2	50,7	20,0	70,5	13,3
2 – 5	39,9	15,8	122,9	23,3
5 – 10	13,9	5,5	94,8	17,9
10 – 15	3,3	1,3	39,8	7,5
15 – 20	1,2	0,5	20,9	4,0
20 – 50	1,4	0,6	40,7	7,7
powyżej 50	0,5	0,2	84,4	16,0
Razem	253,1	100,0	528,6	100,0

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2002, Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych, województwo śląskie, 2004, Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice.

Duża liczba działek rolnych jest charakterystyczna dla większości miast, które na ogół skupiają ponad 20% powierzchni użytków rolnych. Najwyższe wskaźniki osiągają miasta aglomeracji rybnickiej (Rybnik – 38%) oraz wschodnie obszary konurbacji katowickiej (Jaworzno – 47%). Podobne pod tym względem są obszary wiejskie najbardziej zurbanizowane, a zwłaszcza powiaty rybnicki i wodzisławski oraz niektóre gminy w powiecie bielskim, gdzie udział ten stanowi 20–40% powierzchni użytków rolnych.

Indywidualne gospodarstwa rolne w klasie obszarowej 1–5 ha są najbardziej charakterystyczne dla obszarów górskich, gdzie zdecydowanie dominują w strukturze agrarnej i zajmują średnio 74% areалу użytków rolnych w powiecie żywieckim. Wysokim udziałem odznacza się też większość gmin w rejonie aglomeracji rybnickiej, gdzie obejmują 37% powierzchni użytków rolnych. W rejonach położonych na północ od konurbacji katowickiej zajmują 54% w powiecie będzińskim oraz 55% powierzchni użytków rolnych w myszkowskim (Poraj – 77%). Wysoki udział mają też niektóre gminy wokół Częstochowy.

Gospodarstwa indywidualne średnich klas obszarowych 5–10 ha zajmują 17,9% areálu użytków rolnych. Jest to grupa typowa dla znacznych obszarów kraju, na których występuje rolnictwo chłopskie o wielokierunkowym na ogół nastawieniu produkcyjnym. Tradycyjnie prowadzone gospodarstwa mają największe problemy z przystosowaniem się do współczesnych sposobów wytwarzania z uwagi na ograniczone możliwości kapitałowe przy zakupie coraz droższych środków

produkcji. Dlatego też w ostatnich latach jest widoczna tendencja do zmniejszania liczby tej kategorii gospodarstw, gdyż nowoczesne technologie produkcyjne w rolnictwie wymagają większych powierzchni. Z drugiej strony jest tu zgromadzony znaczący potencjał materialny i ludzki. W przyszłości słabe ekonomicznie gospodarstwa będą sukcesywnie wypadać z produkcji, a inne mają szansę istnieć na rynku, gdy powiększą swoją powierzchnię.

Występowanie gospodarstw średniej wielkości jest związane z obszarami rolniczymi i bardzo ograniczonym zakresem innych funkcji. Najbardziej charakterystyczne są one dla terenów byłego zaboru rosyjskiego, gdzie stanowią wiodącą grupę obszarową gospodarstw. Najwięcej ziemi zajmują w gminach powiatów częstochowskiego (Koniecpol – 49%, Dąbrowa Zielona – 43%), zawierciańskiego (Irządze – 49%) i kłobuckiego (Opatów – 44%). Przekształcenia na tych terenach wymagają działań zmierzających do modyfikacji dotychczasowych mało konkurencyjnych form organizacyjnych rolnictwa na bardziej efektywne (grupy producenckie, formy spółdzielcze). Wymagają wsparcia organizacyjnego i ekonomicznego w celu zmiany tradycyjnych sposobów gospodarowania oraz osiągania większej produktywności pracy i kapitału. Jest to konieczne, gdyż są to niekiedy rejonu dobrze rozwiniętego rolnictwa, w których istnieją ukryte możliwości rozwojowe. Odejście z rolnictwa w niedalekiej przyszłości licznej tutaj grupy starszych rolników będzie sprzyjać zmianom tradycyjnego modelu rolnictwa. Wszelkie działania w tym kierunku są zasadne, gdyż gospodarstwa wykorzystują średnie pod względem przyrodniczym warunki określone wskaźnikiem waloryzacji w granicach 60–70 punktów. Na pozostałym obszarze udział ziemi w gospodarstwach średniej wielkości wynosi na ogół mniej niż 30%, a na obszarach górskich oraz w rejonach zurbanizowanych użytkują one mniej niż 10% powierzchni użytków rolnych.

Duże gospodarstwa stanowią podstawę towarowej produkcji rolnej w regionie śląskim i są najbardziej pożądane w warunkach gospodarki rynkowej. We władaniu gospodarstw o powierzchni powyżej 10 ha znajduje się 185,8 tys. ha, tj. 35,2% ogólnego arealu użytków rolnych. Procesy koncentracji ziemi w przeszłości nie przebiegały jednakowo i obejmowały tylko niektóre rejonu. Najkorzystniejsza sytuacja pod tym względem występuje w dawnym zaborze pruskim. W strefie położonej wzdłuż zachodniej granicy województwa najwyższymi wskaźnikami udziału gruntów rolniczych w dużych gospodarstwach odznaczają się powiaty raciborski – 72% (Pietro-

wice Wielkie – 87%), gliwicki – 71% (Wielowieś – 79%) i lubliniecki – 62% (Ciasna – 75%). Innym rejonem o wyraźnie zarysowanej koncentracji ziemi są niektóre gminy powiatów pszczyńskiego i cieszyńskiego, gdzie wskaźniki zawierają się w granicach 40–60% użytków rolnych. Na uwagę zasługuje też wysunięta najdalej na wschód rolnicza gmina Żarnowiec z udziałem 66% użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 10 ha powierzchni. W ostatnich latach jest ona przykładem pozytywnych przemian struktury obszarowej, gdyż o połowę zmniejszyła się tu liczba gospodarstw średnich 5–10 ha oraz nastąpił ponad 3-krotny wzrost liczby gospodarstw największych. Korzystnie na tle województwa przedstawia się sytuacja w wielu miastach konurbacji katowickiej, gdzie we władaniu największych gospodarstw jest ponad 30% gruntów rolniczych (Gliwice – 60%, Tychy – 42%). Najniższe wskaźniki są charakterystyczne dla powiatów żywieckiego – 3%, będzińskiego – 11% i myszkowskiego – 14% powierzchni użytków rolnych.

WARUNKI EKONOMICZNE

Istotnym wyznacznikiem funkcji rolniczej obszaru i charakteru poszczególnych gospodarstw jest przeznaczenie produkcji. Nastawienie rynkowe jest związane z istnieniem przynajmniej pewnego zakresu specjalizacji produkcyjnej, która jest niezbędnym warunkiem efektywności i konkurencyjności gospodarstw. Specjalizacja oznacza odchodzenie od tradycyjnego, wielokierunkowego nastawienia produkcyjnego. Stwarza szansę dalszego rozwoju i wzrostu konkurencyjności gospodarstw nawet w przypadku mniejszych ich rozmiarów (MAŁYSZ, 1996; WOŚ, 1996). Specjalizacja pojedynczych gospodarstw jest istotą rekonstrukcji i modernizacji rolnictwa, gdyż może prowadzić do specjalizacji poszczególnych rejonów w określonej produkcji. Sprzyja zmianom istniejącej rzeczywistości w zakresie podaży większych i powtarzalnych partii surowca dla przemysłu przetwórczego. Zapewnia uproszczenie produkcji oraz umożliwia dostęp do specjalistycznego doradztwa i kredytów.

Według Powszechnego Spisu Rolnego z 2002 roku w województwie śląskim było 26,9 tys. gospodarstw rolnych, produkujących głównie na rynek. Stanowią one zaledwie 10,6% wśród gospodarstw domowych z użytkowaniem gospodarstw rolnych lub 20,1% biorąc pod uwagę tylko gospodarstwa prowadzące produkcję rolną. Wyższy udział procentowy gospodarstw o orientacji ryn-

kowej jest właściwy dla terenów o korzystnej strukturze agrarnej, często położonych w sprzyjających warunkach przyrodniczych lub też w rejonach typowo rolniczych. Z ogólnej liczby 167 jednostek administracyjnych tylko w 12 przeważają gospodarstwa produkujące głównie na rynek, a w dalszych 44 takie nastawienie ma co drugie lub co trzecie gospodarstwo rolne.

Największy areal użytków rolnych wykorzystywanych do produkcji towarowej występuje w powiecie raciborskim – 88%, gdzie w najkorzystniejszych warunkach przyrodniczych występuje specjalizacja w uprawie buraków cukrowych, rzepaku i warzyw oraz w mniejszym stopniu w chowie trzody chlewnej i bydła. Produkcja roślinna, głównie z nastawieniem na uprawę zbóż i rzepaku, rozwija się w części środkowo-zachodniej województwa (powiat gliwicki – 85%, lubliniecki – 80%, tarnogórski – 79%), gdzie dodatkowo rozwinięty jest chów trzody chlewnej lub drobiu. Podobny pod wieloma względami jest rejon pszczyński (80%) z większym nastawieniem na chów trzody chlewnej i drobiu, a w mniejszym stopniu na produkcję roślinną. Wyższy udział gospodarstw o orientacji rynkowej jest notowany w niektórych miastach konurbacji katowickiej, gdzie gospodarstwa rolne produkujące na rynek wykorzystują bardzo duży odsetek użytków rolnych (np. Piekary Śląskie – 84%, Gliwice – 82%, Tychy – 71%). Zajmują się one ogrodnictwem lub uprawą roślin przemysłowych, a także produkcją zwierzęcą w zakresie drobiarstwa lub chowu trzody chlewnej. W północnej części, w powiecie kłobuckim (70%) zaznacza się pewne ukierunkowanie na uprawę ziemniaków oraz chów trzody chlewnej, który prowadzą mniej liczne gospodarstwa pozostające w otoczeniu drobnotowarowego rolnictwa chłopskiego. Na obszarach z przewagą gospodarstw średniej wielkości, produkcja z przeznaczeniem na rynek obejmuje 77% użytków rolnych w powiecie zawierciańskim i tylko 58% w częstochowskim. Charakterystyczne jest tutaj pewne ukierunkowanie na chów bydła mlecznego. W innych rejonach użytki rolne są w większym stopniu wykorzystywane do produkcji z przeznaczeniem na własne potrzeby. Na obszarach górskich mniej niż 10% powierzchni użytków rolnych partycypuje w produkcji rynkowej.

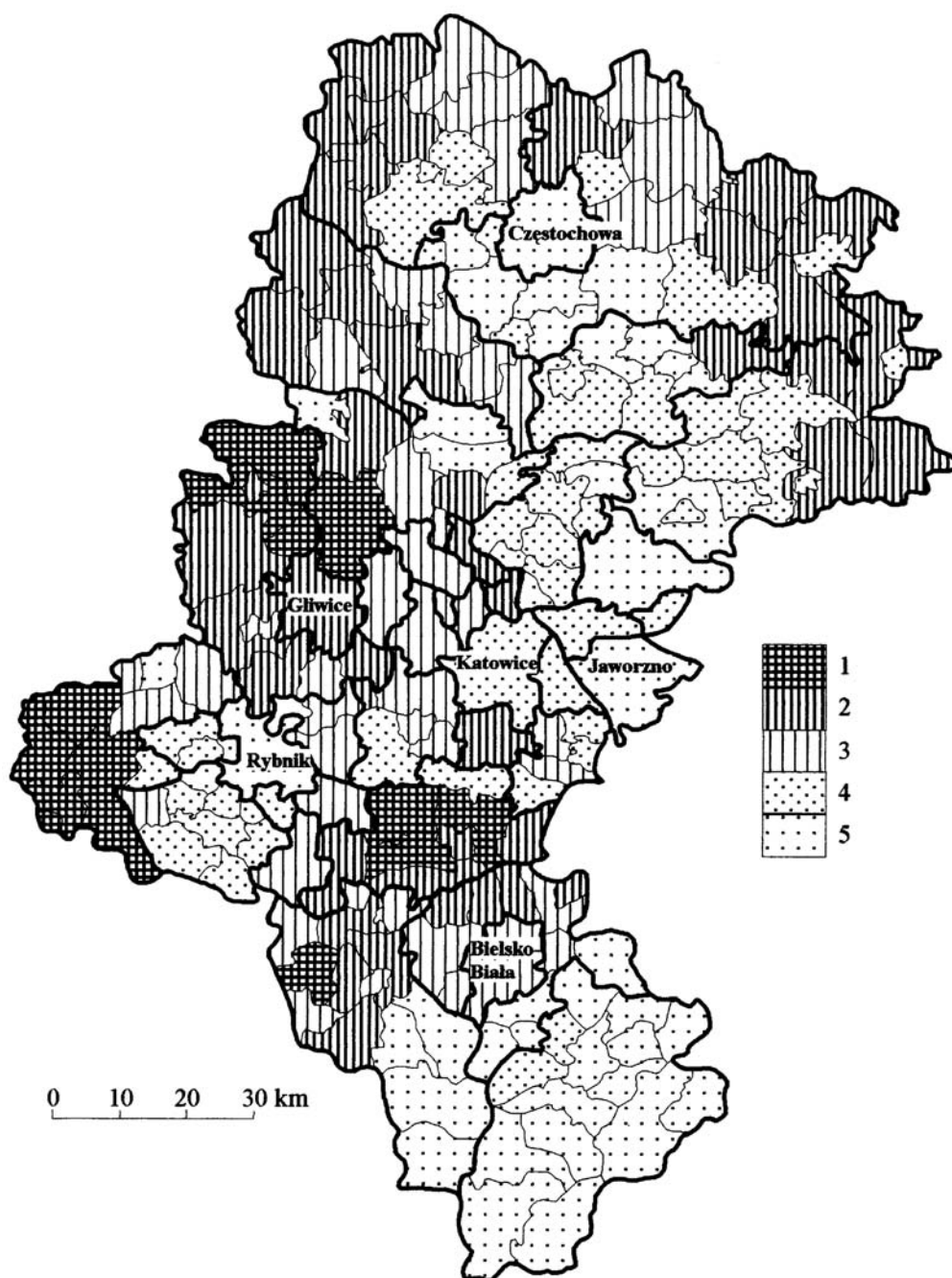
SUMARYCZNA OCENA WARUNKÓW ROZWOJU ROLNICTWA

Do charakterystyki warunków rozwoju rolnictwa w regionie śląskim wybrano zespół czynników re-

prezentujących warunki przyrodnicze, społeczne i ekonomiczne. Zastosowano metodę bonitacji punktowej, w której poszczególnym jednostkom administracyjnym przydzielano maksymalnie 6 punktów za każdy składnik. Ocenę jakości warunków przyrodniczych wyrażają wskaźniki waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. W tym celu wykorzystano informacje zawarte w opracowaniach LANGHAMERA (1982, 1988, 1990). Przydzielano 6 punktów za wskaźnik powyżej 90 oraz 1, gdy wskaźnik waloryzacji wynosił poniżej 50 punktów. Warunki społeczne oceniono za pomocą udziału poszczególnych klas obszarowych w strukturze wielkościowej gospodarstw. Przydzielano 4 punkty, gdy gospodarstwa powyżej 10 ha zajmowały ponad 60% oraz 0 w przypadku wskaźnika poniżej 10% powierzchni użytków rolnych. Ponadto przyznawano po 1 punkcie, gdy udział działek rolnych poniżej 1 ha lub gospodarstw 1–5 ha nie przekraczał wartości średniej w regionie. Do oceny warunków ekonomicznych wybrano procentowy udział gospodarstw produkujących głównie na rynek. Gdy wskaźnik przekraczał 45%, przydzielano 6 punktów oraz 1, gdy wynosił poniżej 5% gospodarstw o orientacji rynkowej. Łącznie jednostka mogła zdobyć maksymalnie 18 punktów, uzyskując najwyższe noty za każdy z analizowanych składników. Suma uzyskanych punktów odzwierciedla warunki rozwoju rolnictwa.

W postępowaniu badawczym najwyższą ocenę – 18 punktów – otrzymała tylko gmina Krzanowice, a 6 uzyskało najniższe noty – 2 punkty. W wyniku grupowania utworzono 5 klas złożonych z jednostek o podobnej liczbie uzyskanych punktów (rys. 1). Do pierwszej włączono jednostki z liczbą bonitacji powyżej 14 punktów, które mają najkorzystniejsze warunki dla rozwoju rolnictwa. Grupa jednostek z liczbą poniżej 5 punktów ma warunki bardzo niekorzystne. Analiza wewnętrznej struktury uzyskanych przez każdą gminę ocen, pozwala określić ograniczenia w rozwoju oraz wskazać możliwe rozwiązania problemów rolnictwa.

Najlepsze warunki do rozwoju rolnictwa mają tylko 3 miasta (Krzanowice, Pyskowice i Racibórz) oraz 10 gmin wiejskich położonych w okolicach Raciborza, Pszczyny i Gliwic, które razem zajmują 11,7% powierzchni gruntów rolniczych (tab. 3). Najwyższe w regionie wartości oceny uzyskały gminy wiejskie położone w pobliżu Raciborza. Posiadają najwyższe wskaźniki jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (powyżej 80, a niekiedy około 100 punktów). Poza tym wszystkie te jednostki charakteryzuje najwyższy w województwie poziom koncentracji ziemi w dużych go-

Rys. 1. Warunki rozwoju rolnictwa w gminach województwa śląskiego:

1 – bardzo korzystne, 2 – korzystne, 3 – średnie, 4 – niekorzystne, 5 – bardzo niekorzystne

Fig. 1. Agriculture development conditions in Silesian Voivodship communes:

1- very advantageous, 2 – advantageous, 3 – medium, 4 – disadvantageous, 5 – very disadvantageous

spodarstwach. Występuje tutaj na ogół niewielka liczba gospodarstw, z których znaczna część (30–50%) osiąga dochody głównie z rolnictwa oraz produkuje na rynek. Gospodarstwa są dobrze zorganizowane i wykazują wysoki stopień specjalizacji produkcyjnej. Należą do wiodących w całym regionie pod względem warunków produk-

cyjnych i powiązania z otoczeniem rynkowym, co daje szansę ich dalszego rozwoju.

Największą powierzchnię użytków rolnych w województwie śląskim zajmują obszary o korzystnych warunkach do rozwoju rolnictwa, które w ocenie uzyskały 11–13 punktów. Poszczególne gminy różnią się pod względem warun-

ków przyrodniczych, określonych wskaźnikami waloryzacji w granicach 60–80 punktów. Zazwyczaj są one położone na obrzeżach regionu, w tra-

dycyjnych rejonach rolniczych, gdzie co trzecie gospodarstwo produkuje głównie lub wyłącznie na rynek. Można dostrzec rysującą się specjalizację

Tabela 3. Liczba gmin oraz powierzchnia użytków rolnych według warunków rozwoju rolnictwa w województwie śląskim
Table 3. Number of communities and agrarian uses area according to agriculture development condition in Silesian Voivodship

Warunki rozwoju rolnictwa	Liczba		Powierzchnia			
	miasta	wieś	miasta (tys. ha)	wieś (tys. ha)	razem (tys. ha)	%
1. Bardzo korzystne	3	10	9,4	52,4	61,8	11,7
2. Korzystne	9	35	11,4	153,8	165,2	31,3
3. Średnie	22	20	37,3	67,1	104,4	19,7
4. Niekorzystne	19	27	37,1	70,3	107,4	20,3
5. Bardzo niekorzystne	18	26	33,4	56,4	89,8	17,0
Razem	71	118	128,6	400,0	528,6	100,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Powszechny Spis Rolny 200. Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych, województwo śląskie, 2004: Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice.

w produkcji rolnej. Gospodarstwa wykazują różny poziom zaawansowania w procesach modernizacji swoich warsztatów rolnych, przy znacznym rozdrobnieniu oraz wysokim udziale ziemi w gospodarstwach średniej wielkości. Jedynie niektóre gminy w powiatach lublinieckim i gliwickim oraz w rejonie Pszczyny i Cieszyna mają wyższy udział ziemi pozostającej we władaniu gospodarstw powyżej 10 ha powierzchni. Gospodarstwa tego typu wymagają materialnego wsparcia w zakresie poprawy struktury agrarnej, doradztwa ekonomicznego oraz integracji pionowej i związanej z tym specjalizacji w produkcji, gdyż skazane wyłącznie na siebie mogą nie udźwignąć ciężaru związanego z procesem przekształceń i modernizacji.

W przeprowadzonej ocenie prawie 20% powierzchni użytków rolnych obejmują gminy mające średnie warunki rozwoju rolnictwa, które uzyskały 8–10 punktów. Tworzą one grupę dość zróżnicowaną pod względem wewnętrznej struktury. Cechą wspólną jest na ogół wyższy udział 10–20% gospodarstw, dla których praca w rolnictwie jest głównym źródłem dochodów, a co piąte lub szóste gospodarstwo produkuje głównie na rynek. Wspólną cechą jest też nadal duże rozdrobnienie gospodarstw, wśród których obok przeważającego udziału ziemi we władaniu najmniejszych występuje znaczący udział gruntów rolniczych należących do gospodarstw średniej wielkości. W niektórych rejonach struktura obszarowa ulega przekształceniom w kierunku wzrostu udziału ziemi w gospodarstwach powyżej 10 ha powierzchni. Dotyczy to zwłaszcza miast, które stanowią najliczniejszą część przedmiotowej grupy. Różnice dotyczą korzystniejszych warunków przyrodniczych, powyżej 70 punktów w przypadku niektórych gmin po-

łożonych w konurbacji katowickiej i w powiecie bielskim.

Mniej korzystne warunki, określone wskaźnikami waloryzacji w granicach 50–60 punktów występują w powiatach lublinieckim, kłobuckim częstochowskim, gdzie jednak istnieje wyższy udział gospodarstw o orientacji rynkowej.

Wyróżnione grupy o niekorzystnych warunkach rozwoju rolnictwa obejmują większość miast oraz łączy je na ogół sąsiedztwo w przestrzeni geograficznej. Należą tu aglomeracja rybnicka, obszary górskie oraz tereny w szerokiej strefie wyznaczonej przebiegiem linii kolejowej Częstochowa–Zawiercie–Katowice. Obszary te obejmują wydzielone przez BAŃSKIEGO (1999) tzw. rolnicze obszary problemowe (jurajski i karpacki), charakteryzujące się nagromadzeniem negatywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych lub przyrodniczych, które czynią je upośledzonymi w stosunku do innych i osłabiają jego funkcję rolniczą.

Najliczniejszy zespół tworzą gminy zaliczone do grupy czwartej, które w ocenie uzyskały 5–7 punktów. Charakteryzuje je bardzo niekorzystna struktura obszarowa z dużą liczbą działek rolnych i niewielkim udziałem gospodarstw produkujących na rynek. Tereny te z punktu widzenia rozwoju rolnictwa będą mniej przydatne, gdyż przekształcenia będzie utrudniać nadmierne rozdrobnienie własności oraz istniejące rozproszenie osadnictwa nierolniczego. Rozwój produkcji uzasadnia wyższą jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej, określona wskaźnikiem waloryzacji w granicach 60–70 punktów.

Piąta grupa łączy jednostki, które w ocenie uzyskały 2–4 punktów. Obejmuje obszar 17,0% powierzchni użytków rolnych w województwie i odznacza się bardzo niekorzystnym zespołem wszy-

kich czynników produkcyjnych. Są to głównie gminy na terenach górskich oraz na Wyżynie Częstochowskiej. Brak sprzyjających warunków przyrodniczych określa niski wskaźnik poniżej 60 punktów waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Znamionną cechą tych terenów jest skrajne rozdrobnienie gospodarstw rolnych, wśród których dominuje grupa najmniejszych – do 5 ha. Ze względu na upadek infrastruktury obsługi rolnictwa, ginie tradycja oraz umiejętności w prowadzeniu działalności rolniczej. Mniej niż 5% gospodarstw produkuje głównie na rynek. Nastąpiło bardzo wyraźne ograniczenie produkcji, a nawet stopniowy zanik funkcji rolniczych. Wraz z tym jest przewaga gruntów trwale odłogujących. Powstaje ważny do rozwiązania problem wykorzystania zwolnionych terenów. Ze względu na unikatowe walory krajobrazu obszarów górskich oraz słabe przekształcenie środowiska, należałoby opracować i praktycznie wdrożyć ekstenzywne formy rolnictwa.

ZAKOŃCZENIE

Reasumując rozważania należy stwierdzić, że najbardziej znamionną cechą rolnictwa regionu jest rozdrobnienie gospodarstw i gruntów. Na przeważającym obszarze powstał anachroniczny układ, który w warunkach gospodarki rynkowej jest niesprawny i trudny do dalszego funkcjonowania oraz utrzymania w istniejącej formie. Zmiana sytuacji na rynku żywnościowym w okresie przemian syste-

nowych ograniczyła wykorzystanie terenów mniej przydatnych dla rolnictwa. Korzystniejsza sytuacja na rynku pracy oraz wcześniejsze nastawienie na zaopatrzenie własnego gospodarstwa domowego doprowadziły do znacznego ograniczenia funkcji rolniczych na terenach o niskiej produktywności ziemi i bardziej zurbanizowanych.

LITERATURA

- Bański J., 1999: Obszary problemowe rolnictwa w Polsce. *Prace Geograficzne*, 172, IGiPZ PAN.
- Duś E., 1999: Rolnictwo. W: *Studium wiedzy o regionie śląskim*. *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego*, 1755, Katowice.
- Kańtoch F., Sznura S., Zarzycki Z., 1962: *Przemiany struktury agrarnej na Górnym Śląsku*. Wyd. Śląsk, Katowice.
- Langhamer L., 1982: Warunki przyrodnicze produkcji rolnej. Województwo częstochowskie. IUNiG, Puławy
- Langhamer L., 1988: Warunki przyrodnicze produkcji rolnej. Województwo bielskie. IUNiG, Puławy
- Langhamer L., 1990: Warunki przyrodnicze produkcji rolnej. Województwo katowickie. IUNiG, Puławy
- Małysz J., 1996: Integracja pionowa a agrobiznes. *Więś i Rolnictwo*, 1.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny 2002, Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych województwo śląskie, 2004. Urząd Statystyczny w Katowicach, Katowice.
- Słodowa-Helpa M., 1993: Podłoże historyczne w procesie przemian społeczno-ekonomicznych wsi. *Więś i Rolnictwo*, 4.
- Woś A., 1996: Drogi restrukturyzacji rolnictwa (maszynopis referatu na posiedzenie Rady Strategii Społeczno-Gospodarczej).
- http://www.stat.gov.pl/katow/37_PLK_HTML.htm